

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(54)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.001>

Б.С. Абенова¹, Д.Қ. Абенов^{2*}

¹Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

E-mail: bibigul_aben@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>

²Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

E-mail: aben_60@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>

**РЕСЕЙ ӘКІМШІЛІК ЗАҢНАМАСЫНЫҢ
БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
«ДАЛА ЕРЕЖЕСІ» БОЙЫНША**

Аңдатпа

XIX ғасырдың 70-80-ші жылдары Ресейдің өлкеде жүргізген әкімшілік, саяси қайта құруларының нәтижесінде қазақтар мекендейтін территориялар таралып, бірнеше әкімшілік құрылымдарға кіргізілді. Бұрынғы Бөкей хандығы территориясы Астрахань губерниясының құрамдас бөлігіне айналды. Манғыстау жері Закаспий облысының құрамына берілді. Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстары Дала генерал-губернаторлығына енгізілді. Сырдария облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында қалды. Қазақтар Далалық өлкемен іргелес Сібір, Алтай аймақтарында да мекендеді.

Әкімшілік басқару жағынан Дала генерал-губернаторлығы облыстарының өзі түрліше жүйеде болды. Жетісу облысында 1867 жылғы Ережемен енгізілген әскери-халықтық басқару жұмыс жасады. Семей облысын 1868 жылғы Ереже бойынша, әскер қолбасшылығын қатар атқарған, әскери губернатор басқарды. Ақмола облысында 1881 жылдан бастап губернатор басшылық етті. 1867, 1868 жылдардағы Ережелер арасында да елеулі айырмашылықтар сақталды. «Уақытша» мәртебедегі, тәжірибе ретінде екі жыл мерзімге енгізілген бұл Ережелерді өзгерту қажеттілігі өзекті мәселеге айналады. Осыған орай, 1891 жылы қазақ даласын басқаруды бірыңғайға келтіру мақсатындағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» жасакталды.

Мақалада 1891 жылдың 25 наурызында бекітілген осы Дала ережесінің «Әкімшілік құрылым» бөлімінің баптарына талдау жасалады. Кейбір баптар 1867, 1868 жылдардағы Ережелер қағидаларымен салыстырыла сарапталады. Зерттеу нысанына сай, баптар Батыс Сібір өлкесіне қатысты фактілермен дәйектеледі. Қазақ даласын басқару ісінің империяның ішкі губерниялық әкімшілік жүйесіне сәйкестендірілгені атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: Дала ережесі, далалық облыстар, әкімшілік заңнама, генерал-губернатор, уез, болыс

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ИРН АР23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: ХҮІІІ ғ. соңы – ХІХ ғ.» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Б.С. Абенова¹, Д.К. Абенов^{2*}

¹ К.и.н., доцент, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: bibigul_aben@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>

² К.и.н., доцент, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aben_60@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ РОССИЙСКОГО АДМИНИСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО УПРАВЛЕНИЮ КАЗАХАМИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ: ПО СТЕПНОМУ ПОЛОЖЕНИЮ

Аннотация

В результате административно-политических преобразований, проведенных Россией в регионе в 70-80-х годах XIX века, казахские территории были включены в несколько административных образований. Территория бывшего Букейского ханства стала составной частью Астраханской губернии. Мангыстау передан в состав Закаспийской области. Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская, Уральская, Тургайская области введены в состав Степного генерал-губернаторства. Сырдарьинская область находилась в составе Туркестанского генерал-губернаторства. Казахи заселяли и регионы Сибири, Алтая, прилегающих к Степному краю.

Административное управление в областях Степного генерал-губернаторства определялось по разному. В Семиреченской области действовало военно-народное управление, введенное Положением 1867 года. Семипалатинскую область по Положению 1868 года возглавлял военный губернатор, параллельно служивший командующим войсками. Акмолинской областью с 1881 года руководил губернатор. Существенные различия сохранились и между Положениями 1867, 1868 годов. Назрела необходимость изменений этих «Временных положений», введенных сроком лишь на два года. В этой связи, в целях упорядочения управления казахскими степями, в 1891 году разработано «Положение по управлению Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями».

В статье анализируется раздел Степного положения «Административное устройство» в сравнении с одноименными разделами Положений 1867, 1868 годов. Согласно объекту исследования, статьи Положения подтверждены фактами, касающимися Западно-Сибирского региона. Подчеркивается, что управление казахскими степями было приведено в соответствие с внутригубернской административной системой империи.

Ключевые слова: Степное положение, степные области, административное законодательство, генерал-губернатор, уезд, волость

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Структуры управления казахами Западной Сибири: конец XVIII в. – XIX век)» (регистрационный номер AP23489137).

Abenova B.S. ¹, Abenov D.K. ²

¹*Candidate of Historical Sciences, docent, KazNPU named after Abai, Almaty,
Republic of Kazakhstan
E-mail: bibigul_aben@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1784-9874>*

²*Candidate of Historical Sciences, docent, KazNPU named after Abai, Almaty,
Republic of Kazakhstan
E-mail: aben_60@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>*

REGIONAL INTEGRATION OF RUSSIAN ADMINISTRATIVE LEGISLATION ON THE MANAGEMENT OF THE KAZAKHS OF WESTERN SIBERIA: ON THE STEPPE REGULATIONS

Abstract

As a result of the administrative and political reforms carried out by Russia in the region in the 1870s and 1880s, the Kazakh territories were incorporated into several administrative entities. The territory of the former Bukey Khanate became part of the Astrakhan Governorate. Mangystau was transferred to the Transcaspian Region. The Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural, and Turgay regions were incorporated into the Steppe Governorate-General. The Syrdarya region was part of the Turkestan Governorate-General. Kazakhs also settled in the regions of Siberia and Altai, which are adjacent to the Steppe region.

Administrative management in the regions of the Steppe Governorate was determined in various ways. The Semirechensk region was governed by a military-people's administration established by the Regulations of 1867. According to the Regulations of 1868, the Semipalatinsk region was headed by a military governor who also served as the commander of the troops. The Governor has been in charge of the Akmola Region since 1881. There were also significant differences between the Regulations of 1867 and 1868. It is time to amend these «Temporary Regulations», which were only in effect for two years. In this regard, in order to streamline the management of the Kazakh steppes, the «Regulations on the Management of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai Regions» were developed in 1891.

The article analyzes the «Administrative Structure» section of the Steppe Statute in comparison with the corresponding sections of the Statutes of 1867 and 1868. According to the research object, the provisions of the Regulations are confirmed by facts related to the West Siberian region. It is emphasized that the administration of the Kazakh steppes was brought into line with the empire's internal administrative system.

Keywords: Steppe regulations, steppe regions, administrative legislation, Governor-General, county, municipality

Acknowledgements: *The article was carried out within the framework of the implementation of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Management structures of the Kazakhs of Western Siberia: the end of the XVIII -XIX centuries)» (registration number AP23489137).*

Кіріспе. XIX ғасырдың 20-90-шы жылдарында өлкенің жекелеген аймақтарына қазақ қоғамын басқаруға қатысты кезең-кезеңмен енгізілген әкімшілік реформалар, әскери-басқыншылық режим орнату арқылы, қазақтарды бір кездегі еркіндігі мен тәуелсіздігінен толығымен және түпкілікті айырды, Қазақстанның отарлық жағдайын нақты бекітті және қазақ халқын

қанау мен қазақ жерлерін тонау үшін шексіз мүмкіндіктер ашып берді. Қазақ өлкесін басқаруға қатысты әкімшілік реформалардың бәрі отарлық сипатты иеленді.

Империя үшін 1891 жылғы Дала ережесінің маңызы зор болды. Ол далалық облыстарды әкімшілік басқаруды біріздендіру ғана емес, оны империяның ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендіру әрекетін жасады. Ереже Ресей әкімшілік заңнамасының қазақтарды басқарудағы аймақтық интеграциясын нақты дәлелдей түсті.

Дала ережесі қазақ даласын басқаруда туындаған ала-құлалықты, жеткілікті жетілмеген әкімшілікті, дұрыс ұйымдастырылмаған мекемелерді жетілдіруі және басқару ісін бірегейлеуі қажет болды. Яғни жаңа заңнамаға проблемаларды шешуде үлкен міндеттер жүктелді.

Түрлі ведомстволар мен министрліктер, генерал-губернаторлар, губернаторлар, мекемелер басшылары, қоғамдық басқаруды ұйымдастырушылар басқару ісін дереу өзгерту жөнінде ұсыныстар беріп жатты. Дала генерал-губернаторы бір өлкеге қатысты екі түрлі Уақытша ереженің қолданылатынына тоқтала келе, «бұл ережелер арасындағы көптеген негізсіз айырмашылықтар салдарынан, олардың бір мәселеге қатысты толық болмауы, басқа мәселелерге қатысты ескіруі немесе ымыраға келмеуі салдарынан, далалық облыстар үшін ортақ ереже жасақтауға айтарлықтай қажеттілік туындады; ол ережеде әрекеттегі қағидалар біріктіріліп, тәжірибе берген нұсқаулар бойынша шұғыл деп танылатын қосымшалар мен өзгерістер енгізілер еді» [1, 38-п.] деп мәлімдеді.

Ережені жасақтау үшін 1884 жылы Омбы қаласында Ақмола облысы вице-губернаторы Н.Курбановскийдің, 1885 жылы сенатор В.К. Плевенің төрағалығындағы арнайы комиссиялар жұмыс жасады. Соңғы комиссияның жұмысының нәтижесінде жасақталған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» 1891 жылдың 25 наурызында бекітілді.

Мақалада «Дала ережесі» деген атаумен айналымға енген осы заңдық құжаттың әкімшілік басқаруға қатысты баптарын 1868 жылғы Ереженің тиесілі баптарымен өзара салыстыру негізінде далалық облыстарды басқаруды қайта құрудың ресейлік ішкі губерниялық басқаруға сәйкестендірілгенін талдауға талпыныс жасалды. Сонымен қатар, Ресей әкімшілік заңнамасының Батыс Сібір қазақтарын басқарудағы аймақтық саясатына негіз болғаны дәйектелді.

Материалдар мен әдістер. Мақала Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 15-ші, 64-ші қорларынан [2], Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің (РФМА-ГАРФ) 586-шы қорынан [3], Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архивінің (РМЭТА, Мәскеу қ.) 400-ші қорынан [4], РФ Омбы облысы тарихи архивінің (ООТА) 3-ші қорынан [5] алынған 1891 жылғы Ереженің дайындалу барысы, Ережені жасақтау мақсатында құрылған арнайы комиссиялар материалдары, генерал-губернаторлар ұсынған Ереже жобалары және басқа да әкімшілік хат алмасу құжаттарын зерделеу негізінде дайындалды.

Зерттеу нысанын зерделеуде «Ресей империясы заңдарының толық жинағынан» алынған (РИЗТЖ-ПСЗРИ) 1867, 1868 жылдардағы Уақытша ережелер, 1886 жылғы Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереже және 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереженің» мәтіндері [6, 445-535-бб.] сараланды.

Мәселенің дереккөзі ретінде И. Крафттың «Далалық облыстар қырғыздарын басқаруға қатысты заңдар жинағында» [7] келтірілген материалдар және «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары. ХҮІІІ ғ. соңы – ХІХ ғ.» атты құжаттар жинағы да пайдаланылды. Мақалада аталған деректерді зерделеу және Ережелердің далалық облыстарды әкімшілік басқару құрылымдарына қатысты баптарын өзара салыстыру негізінде Ресей әкімшілік заңнамасының Батыс Сібір өлкесін әкімшілік басқарудағы аймақтық саясатының динамикасын, қазақ өлкесінің бірте-бірте Ресейдің ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендірілуін ашып көрсетуге талпыныс жасалды.

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде объективтілік, тарихилық, нақтылық, талдау принциптері басшылыққа алынды. Зерттеу мәселелері құжаттарды тарихи дереккөздерді зерделеудің кешендік әдіс-тәсілін қолдану арқылы жаңаша тарихи ойлау тұрғысынан қарасты-

рылды. Сонымен қатар, тұтас көзқарас, жан-жақты қарастыру, статистикалық, сараптау және ережені тарихи-салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды.

Нәтижелер. XIX ғасырдың соңына қарай қазақ даласын генерал-губернаторлық деңгейде басқару ісінде біршама өзгерістер жүзеге асырылды.

1881 жылдың 11 шілдесіндегі император жарлығы негізінде Орынбор генерал-губернаторлығы таратылды. Осыған орай, Орал, Торғай облыстары тікелей Ішкі істер министрлігіне бағындырылды [7, 418-б.]. Өлке әкімшілігінің қызметін бақылау министрліктің «қырғыз істерін» жүргізетін бөліміне тапсырылды. Кіші жүз өлкесін империяның нақты ішкі аймағына айналдыру үшін 50-ші жылдардың соңында-ақ қолайлы жағдайлар жасалған болатын. 1859 жылдың 24 наурызында Министрлер комитетінің қолдауымен Орынбор өлкесі қазақтарын басқару ісі Сыртқы істер министрлігінен алынып, Ішкі істер министрлігінің қарамағына берілген еді [7, 252-б.]. Осылайша, Орал және Торғай облыстары әкімшілік құрылымы, басқару жүйесі жөнінен Ресейдің Уфа, Орынбор секілді ішкі губернияларының құрылымына сәйкестендіріле бастады.

Ақмола, Семей және Жетісу облыстарындағы жағдай басқаша қалыптасты. Алғашқы екі облыс Батыс Сібір генерал-губернаторлығының, соңғысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірді. Бұл облыстардың сипаттық ерекшеліктері, Дала генерал-губернаторының пікірінше, облыстар территориясын мекендейтін «... көшпелі қырғыз халқының орыс тұрғындарынан саны жағынан басымдығында, үлкен кеңістікте халықтың аз қоныстануында және отырықшы мекендер санының аздығында» [8, 2-артқы п.] болды.

Өлке әкімшілігі үшін «Аталған үш облысты өлкенің бір басшысының қол астына әкімшілік жағынан шоғырландыру олардың географиялық жағдайына және біздің басқару міндеттерімізге де сай келеді» [9, 3-п.] деп ұйғарылды. Сол кезде Жетісу және Семей облыстарының оңтүстік және оңтүстік-шығыс жерлері Қытай провинцияларымен 2000 шақырымға шектесіп жатты. Бұл жағдай генерал-губернатор тарапынан «Қытай үкіметімен және қытайлық провинциялық билікпен шекаралық қатынастарда осы аймақта жүзеге асырылатын ортақ мүдделер мен қимылдар бірлігін бақылау қажеттігіне мүмкіндік береді». Ал Ақмола облысы осы «шет аймақты Батыс Сібірдің жергілікті орыс аймақтарымен, Омбы мен Қазандағы әскери қоймалармен және еуропалық Ресейдің сауда нарығымен байланыстыратын жақын құрылық және су жолы» ретінде қызмет ететін болды [10, 3-артқы п.] деп есептелді.

Үш далалық облыстың өзара қатынастарының осылайша дамуы әкімшілік құжаттарда «олардың өлкеде бір жоғары билікке бағынуының орындылығын көрсетеді, өйткені, бұндай жағдайда мемлекеттік шекараның бүкіл өн бойын берік қамтамасыз етуге, тұтас өлкеде транзиттік жолдар салуға, өлкені толық отарлауға, азаматтықты дамытуға қажетті әдістер мен тәсілдердің ортақтығына және әкімшілік шаралар арқылы елдің өнеркәсіп күштерін арттыруға, Батыс Қытайдың іргелес провинцияларымен халықаралық сауда қатынастарын дамытуға кеңінен ықпал етуге қол жеткізуге болады [11, 4-п.] деп көрсетілді. Сонымен қатар, өлке әкімшілігі қазақ жерлеріне орыс шаруаларының қоныстануына кеңінен жол ашуға жағдай жасауды міндет етіп қойды. Бұл мәселелер қарастырылып отырған облыстарда жергілікті жағдайларға сай шұғыл әрекет жасауға бейімді, арнайы, катал билік органдары мен басқару жүйесін құруды талап етті. Әрине, Батыс Сібір генерал-губернаторлығы бұл міндеттерді ендігі ойдағыдай жүзеге асыра алмас еді.

1882 жылдың 18 мамырында император Александр III Ақмола, Семей және Жетісу облыстарын басқару бойынша жоғары қадағалауды Дала генерал-губернаторының қолына шоғырландыру жөніндегі Жарлыққа қол қойды [12, 420-п.]. Жарлық бойынша Батыс Сібір генерал-губернаторы қызметі мен Батыс Сібір Бас басқармасы Кеңесі жойылды. Жаңадан Дала генерал-губернаторлығы, генерал-губернатор кеңсесі құрылды. Дала генерал-губернаторлығының орталығы ретінде Омбы қаласы белгіленді. Генерал-губернаторлық құрамына Ақмола, Семей облыстары және Түркістан генерал-губернаторлығының құрамынан алынған Жетісу облысы енгізілді.

Көрсетілген облыстардың территориясы 1 277 016 шаршы шақырымды алып жатты, оның ішінде, 22 мыңға жуық шаршы шақырымды Петербор келісімі бойынша қытайлық иеліктерден, яғни бұрынғы Құлжа ауданының бір бөлігінен және Қара Ертіс бойы бөлігінен алынған жерлер құрады [13, 39-артқы п.]. Территорияның көп бөлігін мал жайылымдарына қолайлы ұланғайыр далалық жазықтықтар, кей бөлігін Тянь-Шань, Алатау, Тарбағатай таулы жоталары және Алтай сілемдері алып жатты.

Дала генерал-губернаторының 1883 жылғы есебінде көрсетілгендей, «өлке халқы 1 667 652 адамды құрады, оның ішінде, 1 353 843-і – көшпенділер, 313 809-ы – отырықшылар» болды. Отырықшы халықты құрағандар – казактар, шаруалар және тараншылар мен дүнгендер. Орыс отырықшы халқы 275 мекен-жайда орналасты. Атап айтатын болсақ, олар 17 қала мен қалалық поселкелерді, 169 казак қоныстарын, 29 казак поселкесін, 60 шаруалар деревняларын мекендеді [14, 3-п.].

XIX ғасырдың 80-ші жылдарының ортасында Ресей әкімшілігінің әскери-саяси, әлеуметтік, экономикалық міндеттері күрделене түсті. 1868 жылы енгізілген заңдық ережелер өзгерісті талап етті. Әрине, жергілікті әкімшілік басшылары Далалық облыстарды басқаруға қатысты тұрақты ереже жасақтаумен жұмыстанды. Алайда мәселені талқылау ұзаққа созылды. Өлке басшылары 80-ші жылдардың басында басқару жүйесінің қанағаттанарлықсыз жағдайына үлкен алаңдаушылық білдірді және заңнама мен әкімшілік тәжірибеге өзгерістер енгізу қажеттігін дәйектеді.

Дала генерал-губернаторы императорға жолдаған Есебінің бірінде «... Дала өлкесі барлық жағынан даму үстінде, ал 1868 жылғы патша ... мақұлдаған Уақытша ереже қазіргі кездің қажеттілігіне мүлдем сәйкес келмейді. Жиырма жыл бұрын Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының Қырғыз далаларында орыс шаруасы мүлдем болған жоқ, сондықтан, заң шығарушының әрекеті, негізінен, бұратаналарды басқаруға және сот ісіне бағытталды; қазір бұл далада шаруа қоныстары мен бірнеше қала өсіп шықты. Орыс мекендерінің және қалалардың одан әрі дамуы мен өркендеуі қырғыз даласын түпкілікті орыстандыруға мүмкіндік береді; сонымен қатар, бұрынғы ордалық иеліктерге православиеге деген орыс сенімін және православиелік Патшаға деген орыстың шексіз адалдығын алып келген орыс адамы, сонымен қатар, басқа сенімдегі өлкеде біздің түпкілікті нығаяуымызға керемет кепіл бола алатын орыс адамы, - Дала генерал-губернаторлығында жеткілікті жетілген әкімшілікті де, дұрыс ұйымдас-тырылған сот мекемелерін де таба алмайды. ... Дала өлкесі басқару мен сот ісінде жекелеген қайта құру емес, өлкенің қазіргі даму деңгейіне сай келетін басқару құрылымын қажет етеді» [15, 62-п.] деп жазды. Әрине, әкімшілік қайта құрулардың астарында қазақ даласын отарлау мен қазақ қоғамын орыстандыру пиғылы жатқаны белгілі. Мұндай талаптар Орал, Торғай облыстары губернаторларынан да түсіп жатты. Жауап ретінде Орталық үкімет өлке басшыларының шұғыл талаптарын қанағаттандыруға шешім қабылдады.

1885 жылы Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару жөнінде ортақ Ереже жасақтау мақсатында арнайы комиссия құрылды, төрағалыққа сенатор В.К. Плеве тағайындалды. Комиссия құрамына: Бас штабтан Л.Н. Соболев, Сібір және Жетісу казак әскерінен П.С. Щербатов, Орынбор казак әскерінен И.Н. Стрельковский, Жайық казак әскерінен П.В. Мартынов, Сыртқы істер министрлігінен Азиялық департаменттің іс жүргізушісі Д.Л. Лисовский, Шәуешектегі консул Н.Н. Балкашин, Ішкі істер министрлігінен И.М. Лазаревский, Мемлекеттік мүлік министрлігінен В.Г. Тригоров, Әділет министрлігінен С.Г. Щегловитов, Министрлер кеңесінен құпия кеңесшілер Д.Ф. Кобеко, Ф.К. Гирс, мемлекеттік бақылаушы В.Д. Хмыров, Орал облысының вице-губернаторы И.П. Киреев, Дала генерал-губернаторлығынан Н.Л. Мордвинов кірді [16, 21-п.]. Көріп отырғанымыздай, Комиссия жоғары өкілетті болды. Ал казак әскерлерінің өкілдері казактар мен қазақтар арасындағы жер мәселесінің өз пайдасына шешілуіне мүдделі болды. Сондықтан, олар, өтініштеріне бола және Әскери министрдің қолдауымен, комиссия құрамына кіргізілді.

Жаңа Ереже жобасы, орталық биліктің пікірінше, аса үлкен маңызды иеленуі тиіс болды. Комиссия төрағасы «Далалық облыстарды басқаруға арналған жаңа Ереже Дала генерал-губернаторлығы үшін төтенше ғана емес, ұзақ мерзімді мағынаға ие Ереже болады» [17, 11-п.] деп көрсетті.

Арнайы комиссия жұмысы 1885 жылдың 5 қазанында басталды. Сол кезге дейінгі барлық заңдық Ережелер, Уақытша ережелерден кейінгі жобалар мен түсіндірме жазбалар, министрліктер пікірлері мен ескертулер жинақтары, қазақ даласы мен Түркістан өлкесіне қатысты статистикалық материалдар Комиссияның талқылауына жинақталды. Даулы мәселелерге қатысты қосымша мәліметтер алынды.

Даулы мәселелер, негізінен, қазақтар мен казактар арасындағы жер мәселесіне қатысты туындады. Бұл мәселе XIX ғасырдың 70-ші жылдарында қазақ жерлерін отарлаудың күшеюіне байланысты шиеленісе түсті. Осыған орай, Омбы қаласында 1884 жылы құрылған арнайы комиссия материалдары сұратылды. Бұл комиссия Сібір казак әскері мен қазақтар арасындағы «он шақырымдық белдеуге» (Ертіс жағалауындағы 1 271 084 десятина құнарлы жерлер) [18, 468-468-артқы пп.] қатысты туындаған өте даулы қатынастарды қарастыру үшін құрылған болатын. «Он шақырымдық белдеу» XIX ғасыр ортасында Сібір казак әскерінің пайдалануына берілген. Кейін «Ертістің сол жағалауындағы 6, 7, 8 және 9-шы полктік Округтер казактарына үлестік жерлер ретінде беру де жоспарланған» [19, 3-п.]. Ал ата-қоныс жерлерінде көшіп-қонған 30 мың қазақ бұл жерлердің жалдаушыларына айналды. Сібір казактары оларға өте ауыр жалдық шарттар ұсынып отырды. Казактар мен қазақтардың бұл жерлерге қатысты құқықтары заңдық негізде анықталмады. Арнайы комиссия материалдарында «он шақырымдық белдеуді» мекендеген қазақтар мүддесін белгілі бір шамада қорғау және казактар озбырлығын шектеу қажеттілігі жөнінде пікірлер айтылған. Бұл мәселе 1865 жылы құрылған Далалық комиссияның Уақытша ереже жобасына қатысты Түсіндірме жазбасында [20, 468-496-пп.] да көтерілген болатын. Жинақталған материалдар 1885 жылғы арнайы Комиссияның қарауына түсірілді. Комиссияда казак әскерлерін басқару бөлімдері мен облыстық әкімшілік арасындағы қарым-қатынас мәселелері де талқыланды. Ақырында, он шақырымдық белдеудің Сібір казак әскерінің меншігіне берілгені Мемлекеттік кеңестің тек 1904 жылдың 31 мамырындағы шешімімен заңды түрде рәсімделді [21, 259-б.].

Жалпы, Комиссияның төрт жылдан астам қызметінің нәтижесінде жергілікті отарлық әкімшіліктің, жекелеген министрліктер мен ведомстволардың ұсыныстары ескерілген жаңа жоба жасақталды. 1890 жылдың 2 мамырында Ішкі істер министрі жобаны, мүдделі ведомстволардың пікірлерімен бірге, Ресей империясының Мемлекеттік кеңесіне тапсырды. Далалық облыстарды әкімшілік басқаруды қайта құру жобасы Мемлекеттік кеңесте бір жылдай талқыланды. Тек 1891 жылдың 25 наурызында ғана император Мемлекеттік кеңестің пікірін [7, 1-13-бб.], «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ережені», далалық облыстарды басқару мекемелерінің штаттарын заңдық негізде бекітті [7, 449-б.].

Жаңа Ереже арқылы алғаш рет барлық далалық облыстар әкімшілігін біріктіру әрекеті жасалды. Алайда, оларды толық біріздендіруге қол жеткізе алмады. Мәселе бес облыс құрамындағы уездер санының түрліше болуында емес (Орал, Торғай облыстарында – 4 уезден, Ақмола, Семей облыстарында – 5 уезден, Жетісу облысында – 6 уез), аймақтық басқару бірлігінің бұзылуында болды. Ақмола, Семей, Жетісу облыстары Дала генерал-губернаторлығының қарамағына берілді (13-бап), ал Орал, Торғай облыстарында дербес басқару органдары құрылды және Ішкі істер министрлігінің құзырында қалдырылды.

Дегенмен, далалық облыстарды империяның басқа бөліктерімен жақындастыру аймақты түрлі орталық ведомстволық бөлімдер арқылы басқарудың енгізілуінен және ішкі әкімшіліктің түрлі деңгейлерінен көрінді. Мысалы, казак әскерлерін, әскери бөлімдерді, қаржыны, мемлекеттік мүлікті, халық ағарту ісін, кейбір мемлекеттік бақылау ісін басқару жалпы ортақ ережелермен заңдастырылды (10-бап). «Облыстар бұратаналары, көшпенділер мен отырықшылар ауыл тұрғындарының құқықтарын пайдаланады. Империяның басқа сословиелеріне

берілетін құқықтар мен артықшылықтарды бұратаналар жалпы заңдар негізінде иеленеді» (11-бап) деп көрсетілді. «Православие дінін қабылдаған бұратаналар, қалаған жағдайда, қоғамдардың келісімінсіз және босату үкімінсіз, қалаларға немесе орыс мекендеріне жатқызылады және өмір бойы әскери міндеткерлік өтеуден босатылады» (12-бап) деп жарияланды [6, 515-б.].

Бұл бап әкімшілік құжаттарында «Шоқынған қырғыздар әдетте адамдардың ең кедей тобына жатады, олар күнкөрісін қалаларда және орыс селоларында жұмыс істеумен қамтамасыз етеді. Өз ортасында, қоғамдастарынан – мұсылмандардан тәуелділікте қала отырып, олар қабылдаған діні үшін жеккөрушілікке және қысымшылыққа ұшырауы мүмкін, ал христиандар қоғамына кірсе, бұрынғы жағдайындағы материалдық пайдасынан айырылар еді, өйткені олар орыстар сияқты, жүктелген салықтар мен міндеткерліктерден басқа, әскери міндеткерлікті де өтер еді. Христиандықты қабылдауға дайын бұратаналар пиғылына кедергі келтіретін қолайсыз жағдайларды жою үшін, оларға қоғамның келісімінсіз қалаларға немесе селоларға өту құқығы берілді және өмір бойы әскери міндеткерліктен босатылды» [7, 31-б.] деп түсіндірілді. Расында, православие дінін қабылдағандардың басым көпшілігін қазақ жерлерінің отарлануы салдарынан тұрмыстары нашарлап, кедейленген және көмектесетін, жаны ашитын туыстары болмағандықтан, осы жолға түсуге мәжбүр болған қазақтар құрады. Ал Ереже кедейленген қазақтарды бұл бағытта ынталандыруға заңдық негіз берді.

Ақмола, Семей, Жетісу облыстарын басқаратын Дала генерал-губернаторы өзінің қызметтік міндеттерін жүзеге асыруда Жалпы губерниялық мекемелер баптарын (415-462- баптар) және Дала ережесі бекіткен нормаларды басшылыққа алуы қажет болды. Генерал-губернаторға арнайы тағайындалған несиелер бойынша сатылымдарды, жобалар мен сметаларды, жеке тұлғалар мен қазына арасындағы отыз мың рубльге дейінгі мөлшердегі келісім-шарттарды бекіту құзыры берілді (16-бап). Оған «саяси сенімсіз, зиянды бұратаналарды, империяның Ішкі істер министрімен келісілген жерлеріне бес жылға дейінгі мерзімге жер аудару» міндеті жүктелді. Генерал-губернатор мұндай өкімдер жөнінде, бұндай шараларды қабылдауға негіз болған себептерді нақты түсіндіре отырып, Ішкі істер министріне хабарлауы тиіс болды (17-бап) [6, 516-б.].

Дала генерал-губернаторы өзіне жүктелген міндеттерді жанындағы Кеңсесі (18-бап) арқылы жүзеге асырды. Кеңсе құрамына оның меңгерушісінен басқа, 2 аға, 4 кіші іс жүргізуші, қазақ даласына қатысты айрықша тапсырмаларды орындайтын – тау кен ісіне қатысты, жол құрылыс ісіне қатысты, Қытай істері бойынша хат алмасатын – 3 айрықша тапсырмалар шенеунігі, қазақ тіліне тәржімалайтын 1 аға аудармашы, 1 кіші аудармашы, 4 кеңсе шенеунігі, агроном, жазғыштар (писарь), журналист және экзекутор кіруі керек болды [7, 143-144-бб.]. Мұндай қуатты шенеуніктік құрылым іс жүзінде кеңсе меңгерушісін өлкедегі екінші билік иесіне айналдырды.

«Облыстық басқаруды әскери губернатор мен облыстық басқарма құрады. Жетісу және Орал облыстарының әскери губернаторлары казак әскерлерінің тағайындалған атамандары болып табылады» (19-бап). «Әскери губернаторлардың құқықтары мен міндеттері Жалпы губерндік мекемелердің 489-657-ші баптарымен және осы Ереженің қаулыларымен анықталды» (20-бап). 21-бап бойынша «Әскери губернаторлар Ішкі істер министрінің Әскери министрмен алдын-ала келісімі негізіндегі ұсынысы бойынша, Үкімет сенатының атаулы Жарлығымен және жалпы белгіленген тәртіптегі бұйрықпен анықталады және жұмыстан босатылады». Ал вице-губернаторлардың, кеңесшілердің және облыстық басқарма мүшелерінің тағайындалуы мен жұмыстан шығарылуы империяның жалпы ережелеріне сай жүргізілетіні көрсетілді.

Қазақ даласын басқарудағы бірізділіктің болмауы жұмысқа келмеген немесе сырқаттанып қалған әскери губернаторды ауыстыру тәртібінен және облыстық басқармалар міндетінен көрінді. Ереже бойынша әскери губернаторларды Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында генерал-губернатор, ал Орал, Торғай облыстарында Ішкі істер министрі ауыстыратыны белгіленді (23-бап) [6, 516-517-бб.].

Облыстық басқармалар «губерниялық басқару құқықтарын пайдаланады және міндеттерін атқарады. Осыған қарамастан, облыстық басқарма облыс бойынша айрықша мекемелері жоқ

істің барлығын бақылайды. Облыстық басқарма бұратаналарды және басқа да село тұрғындарын қоғамдық басқару істері бойынша шаруалар істеріне губерниялық қатысу құқықтары негізінде әрекет етеді» (25-бап) деп жарияланды. Ал Орал, Торғай облыстық басқармалары облыстар аумағындағы мемлекеттік мүліктерге қатысты Мемлекеттік мүлік министрлігіне бағына отырып, қосымша мемлекеттік мүлік басқармаларының міндеттерін атқаратын болды (25-бап. Ескерту). Облыстық басқарма жалпы қатысудан және кеңседен тұрды. Жалпы қатысудың құрамы, мүшелерінің құқықтары мен міндеттері губерниялық басқару мекемелері тәртібімен бірдей болды (26-бап). Ал облыстық басқарма кеңсесіне губерниялық кеңселерде жалпы губерниялық мекемелер негізінде жүргізілетін хат алмасуды жүзеге асыру жүктелді (27-бап) [6, 517-б.]. Осылайша, Дала ережесі негізінде қазақ даласын басқару ісі және оны жүзеге асыру тәртібі Ресейдің ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендірілді.

Әр әскери губернатор жанында 2 (аға және кіші) айрықша тапсырмалар шенеунігі қызметі енгізілді. Облыстық басқармалар құрамына вице-губернатор, 2 кеңесші, 4 іс жүргізуші, олардың 4 көмекшісі, есеп және экзекутор бөлімдерінің шенеунігі, облыстық дәрігерлік инспектор, тіркеуші, архивариус, 2 аудармашы кірді. Айта кету керек, облыстар басқармалары құрамы жағынан да ерекшеленіп отырды. Мысалы, Жетісу басқармасында, құрамында облыстық инженер және сәулетші, кіші сәулетші, хатшы, 2 сызбашы және жазғышы бар, құрылыс бөлімі де құрылды. Сонымен қатар, Жетісу облыстық әкімшілігі құрамына манчжур және қытай тілдерінің аудармашысын енгізу жоспарланды [7, 149-б.]. Ақмола, Семей, Жетісу облыстық басқармаларында «жалпы губерниялық негіздегі типографиялар тұратыны» (28-бап) көрсетілді.

Далалық облыстардың барлық әкімшілік мекемелерінің түрлері, құрылымы, функциялары және құзырлары өзгеріссіз қалдырылды. Орал, Торғай облыстарының құрамы 1868 жылғы Ережеге сай сақталды. Тек Ақмола, Семей және Жетісу облыстары уездерінің құрамы ұлғайды.

«Ақмола облысы бес уезден: Омбы, Петропавл, Ақмола, Көкшетау және Атбасар уездерінен тұрады» (2-бап) деп жарияланды. Ал 1868 жылғы Уақытша ереже бойынша облыс төрт уезге бөлінген болатын, олар – Омбы, Петропавл, Ақмола және Көкшетау уездері (§15) [6, 451-б.]. Сол кездің өзінде, облыстың оңтүстік бөлігін басқаруды жеңілдету үшін Сарысу өзені бойында бесінші уездік басқарма ашу қарастырылады. Министрлер комитетінің 1869 жылдың 3 қазанындағы №47476 ережесі Батыс Сібір генерал-губернаторына «Ақмола облысының оңтүстік бөлігі қырғыздарын басқару үшін дереу бесінші уез ашылсын, ол ... облыстың басқа уездері құрылған негіздерге сай құрылсын» деп тапсырады. Комитет Ережесіне сай бесінші Сарысу уезі ашылады, бірақ уезді басқару орталығы, қолайлы пункт табылғанға дейін, уақытша, Атбасар станицасында орналасады. Кейін, Батыс Сібір генерал-губернаторының уез орталығын оңтүстікке көшірудің ыңғайсыздығы, мүмкін еместігі жөніндегі ұсынысы ескеріліп, Министрлер комитетінің 1878 жылдың 13 қыркүйегіндегі №58846 Ережесіне сай, уез басқармасы Атбасарда қалдырылады және уез атауы Атбасар уезі деп өзгертіледі [7, 402-б.]. Дала ережесіне сай, Атбасар уезі Ақмола облысының бесінші уезі ретінде рәсімделді.

«Семей облысы бес уезден: Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен және Зайсан уездерінен тұратын болды» (3-бап) [6, 514-б.]. Облыс 1868 жылғы Ереже бойынша төрт уезден (§16) құрылды, ал Зайсан өлкесі айрықша приставтықты құраған болатын [6, 451-б.]. Шәуешек келісіміне сай Қытай шекарасы жүргізілгеннен кейін, Зайсан приставтығы екі бөлікке бөлінді, бөліктерді Зайсан көлі мен Қара Ертіс айырып жатты. Екі бөлік бір-бірімен тек Қытай территориясы мен Алтай жотасы арқылы ғана байланыса алатын, немесе Көкпекті қаласы арқылы айналып өтетін, және екі жағдайда да, өту қиындық туғызған. Сонымен бірге, Бийск және Бұқтырма шептері бойындағы казактар мекендерін уезге қосқаннан кейін, Зайсан приставтығы қазақтары мен казактар арасындағы тұрақты болып тұрған қақтығыстар және уез орталығының алшақ орналасуы, Көкпекті уезін басқаруды да ыңғайсыз күйге түсірген. Осы жағдайларға орай, Батыс Сібір әкімшілігі 1869 жылы уез бен приставтық территориясын қайта бөледі, ал олардың арасындағы шекараны шығыстан батысқа бағыттайды және солтүстік территориядағы Көкпекті уезі мен Зайсан приставтығының бөліктерінен орталығы Өскемен

қаласы болатын жаңа уез ашады, ал Зайсан приставтығы оңтүстік бөліктен құрылады. Көкпекті қаласы Зайсан приставтығы аумағында қалды және уездік қалаға айналды. Зайсан, Күршім және Бұқтырма өлкесі территориясы бөлінгеннен кейін, «империяға қосылған жерлерді қорғау ісін шоғырландыру мақсатында құрылған Зайсан приставтығы өзінің айрықша маңызын жоғалтты» [7, 19-б.]. Сонымен қатар, осы кезде, әскермен қорғалған шекаралық пост ретінде және сауда үшін қолайлы орын ретінде Зайсан постына орыс шаруалары көптеп қоныс аударып жатты. Посттың да, жалпы приставтықтың да тұрғындары саны тез өсті және 1881 жылы Қытаймен жасалған Санкт-Петербург келісімі бойынша қосылған жерлер есебінен, приставтық ауданы ұлғая түсті. Батыс Сібір әкімшілігі тарапынан 1871 және 1875 жылдары жергілікті басқару мен бақылауды күшейту мақсатында приставтықты уезге айналдыру жөнінде ұсыныс жасалды [22, 110 артқы-111-пп.]. 1883 жылы Дала генерал-губернаторы бұл ұсынысты қанағаттандырды [23, 1-4-пп.]. 1891 жылғы Ереже Зайсан уезін Семей облысының бесінші уезі ретінде рәсімдеді.

«Жетісу облысы алты уезден: Верный, Қапал, Лепсі, Пржевальск, Пішпек және Жаркент уездерінен» тұрды (4-бап) [6, 514-б.]. Ал 1867 жылғы Ереже бойынша «Жетісу облысын Сергиополь, Қапал, Верный, Ыстықкөл және Тоқмақ уездері құрады» (§11). Ал Қапал, Алатау және Сергиополь уезінің бір бөлігі сол жылы Семей облысы құрамынан алынып, жаңа қосылған жерлермен бірге, жаңа Жетісу облысының құрамына енгізілген болатын. 1869 жылы Сергиополь уезінің мекемелері Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен Лепсі станицасына көшірілді. Әкімшілік құжаттарында бұл бұйрыққа «Сергиополь қаласының қолайсыз орналасуы, сонымен қатар, сауда және өнеркәсіп дамуы тұрғысынан, Лепсі станицасының артықшылығы негіз болды» деп көрсетілді. Министрлер комитетінің 1880 жылдың 29 тамызындағы №61337 ережесіне сай, Лепсі станицасы Лепсі қаласына, ал Сергиополь қаласы станицаға айналды. Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен Ыстықкөл уезінің орталығы ретінде 1869 жылы негізі қаланған Қаракөл қаласы, ал Тоқмақ уезінің орталығы ретінде Қоқан бекінісінің орнында 1878 жылы негізі қаланған Пішпек қаласы белгіленді. Қаракөл қаласы, императордың 1889 жылдың 7 наурызындағы №5820 жарлығы негізінде, Пржевальск деп өзгертілді [7, 413, 440-бб.] және Қаракөл уезі Пржевальск уезі деп атала бастады. Ал жаңа Жаркент уезінің ұйымдастырылуы 1881 жылғы Санкт-Петербург келісімі бойынша Іле өлкесінің батыс бөлігінің империяға қосылуына және Жетісу облысына орыс шаруаларының қоныстануына байланысты болды. Дала ережесі негізінде, Жаркент уезі, атаулары өзгертілген уездермен қоса, Жетісу облысының құрамына алтыншы уез ретінде ресми енгізілді.

Осылайша, Ресей әкімшілік заңнамасы далалық облыстардағы империялық билікті одан әрі нығайту және қазақ даласын империялық басқару жүйесіне кіріктіру мақсатындағы саясатының ыңғайлылығы мен икемділігі үшін қазақ жерлерін оңды-солды бөлшектеп, кесіп-пішуге жағдай жасап берді.

Ереже бойынша уез бастығының құқықтары мен міндеттері кеңейтілді. Уездерді басқару, бұрынғыша, уез бастықтарының қолына жинақталды. Олардың тағайындалуы да облыстарда, әскери губернатор қызметінің уақытша ауыстырылуындағыдай, түрліше көрініс тапты: Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында уез бастықтарын әскери губернаторлардың ұсынуымен – Дала генерал-губернаторы, ал Орал, Торғай облыстарында әскери губернаторлар тағайындады және қызметінен босатты (30-бап).

Уез бастығы уез күзетшісінің, уездік полицейлік басқарманың және шаруалар істері бойынша уездік қатысу төрағасының құқықтары мен міндеттерін иеленді (31-33-баптар). Шаруалар істері бойынша уездік қатысу төрағасы міндеттерінің енгізілуі өлкеде орыс шаруаларының ұлғайғандығын көрсетеді. Расында, 90-шы жылдардың ортасына қарай Ақмола, Семей, Жетісу облыстарына орыс шаруаларының қоныс тебуі өрши түскен. Бұл кезде аталған облыстарда 179 шаруа селениесі құрылған, оларда 144 000 адам, о.і. 71 946 ер жыныстылар қоныстанған. Тек бір 1896 жылы қоныстанған ер жынысты шаруа саны Ақмола облысында – 20 767, Семей облысында – 713, Жетісу облысында – 73 адамды құраған [24, 316-артқы, 319-пп.].

Уез бастығының жанында көмекші, кеңсе және жалдамалы полиция қызметкерлері жұмыс жасады. «Қытай империясымен шекаралас жатқан өткізу пункттері: Жетісу облысының Бахты, Қорғас және Теректі пункттерін басқару үшін уез бастықтарының қарамағында жергілікті тілді меңгерген айрықша шенеуніктер жұмыс жасайтын» болды (41, 43, 44-баптар).

1868 жылғы Ережемен салыстырғанда Дала ережесінде уез бастығының құқықтары нақты анықталды және кеңейтілді. Ол уез аумағындағы болыстық, ауылдық және селолық сиездер мен жиындардың барлық шешімдерін қайта қарау құқығын иеленді. Аталған органдар шешімдерімен келіспеген жағдайда, уез бастығы, «үкімнің орындалуын тоқтатып, өзінің пікірімен бірге, оларды Облыстық басқармаға жібереді» (36-бап) деп көрсетілді. Сиездің немесе жиынның үкімін бекітуді немесе жоққа шығаруды Облыстық басқарма шешетін болды. Дегенмен, Облыстық басқарма мен уез бастықтарының көрсетілген органдар шешімдерін қандай негізде жоққа шығаратыны, қандай негізді басшылыққа алатыны анықталмады, түсініксіз сипат алды. Тек «уез бастығы, сиездің немесе жиын үкімінің заңға сәйкес келмейтініне немесе қоғамға айқын зиян келтіретініне немесе жекелеген қоғам мүшелерінің заңдық құқығын бұзатынына көз жеткізсе ...» (36-бап) деп қана ескертілді. 1891 жылғы Ереженің бұл баптары 1868 жылғы әкімшілік реформа негізінде қазақ даласында құрылған «қоғамдық басқару» органдары құқықтарының шектелгенін көрсетеді.

Полицейлік тұрғыдан уез бастықтары «бұратаналарды, биліктің заңдық негіздегі бұйрықтарына мойынсұнбағаны үшін және теріс қылықтары үшін, жеті күнге дейін қамауға алуға немесе он бес рубльге дейін ақшалай айып салуға құқылы» және оның тұтқынға алу жөніндегі қаулысы дереу орындалуы керек болды (39-бап). Уез бастығының 39-бапта көрсетілген мәселелерге қатысты қаулылары бойынша, «қаулы шыққан күннен бастап, екі апта ішінде шағымдануға мүмкіндік» берілді (40-бап). Уез бастығының шешіміне шағымдануға халыққа берілген бұндай «құқық» дегеннің мағынасыз, тек сөз жүзінде екені анық еді. Олай дейтініміз, жеті күн тұтқында болып келген немесе айыппұл төлеп қойған адамның Облыстық басқармаға шағым беруінің ешқандай мәні жоқ екені түсінікті.

Жалпы, 1891 жылғы Дала ережесі бойынша уездік басқармалардағы шендер саны, 1868 жылғы Ережемен салыстырғанда, біршама азайтылды. Уез қызметкерлерінің қызметтік міндеттерінен басқа, қазақ даласына орыс шаруаларының қоныс аудару қозғалысының жыл сайын күшейе түсуі, олардың шаруашылық-қоғамдық құрылымын ұйымдастыру, қоныстанушыларға жәрдемақылардың уақытылы, дұрыс берілуін қадағалау, шіркеулер мен мектептер салуды бақылау да уез басшылығына жүктелді. Мұндай жағдайдағы әкімшілік қызметін өлке генерал-губернаторы «Дала генерал-губернаторлығында әкімшілік тұлғалардың қызметі өте қарбалас және олардан үлкен жұмысты талап ету мүмкін де емес; бұл жұмыс қайсыбір асығыстықтың, аяқталмағандықтың, қатаң ойлау мен жүйеліліктің жоқтығының ізін қалдырады. ... Мұның негізгі себебі – басқару органдарына жүктелген міндеттердің көптігінде: уез бастығы – полиция органы, әкімшілік органы, земство органы; облыстық басқарма – облыстағы жоғары полицейлік, земстволық, әкімшілік және сот мекемесі» деп жазды. «Сонымен қатар, Сібір темір жолының жүргізілуі, соған орай, Ақмола облысына шаруалар легінің ағылуы уездік басқарманың қазіргі құрамының мүлдем жеткіліксіздігін және оларға жүктелген міндеттерді орындау мүлдем мүмкін еместігін көрсетеді» дей келе, 1896 жылдың 1 наурызынан бастап, Ақмола облысында шаруалар істері бойынша шенеуніктер институтын құруды өтінеді. Олай болмаған жағдайда, «қоныстандыру ісіне де, уездік басқарма міндеттерінің орындалуына да зиянын тигізетінін» атап өтеді. Ал 1897 жылдың қаңтарында генерал-губернатор «...уез басқармаларының штатын шұғыл күшейту, ол үшін Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының уездерінде учаскелік приставтардың айрықша қызметін енгізу қажеттігін және бұл басқармаларға бөлінетін кеңсе, жол шығындарын ұлғайту, сонымен қатар, Семей облысының Қарқаралы қаласында және Жетісу облысының Пішпек қаласында қала приставтары қызметін енгізу қажеттігін» [25, 276, 313-313 артқы пп.] де ұсынады.

«Уақытша ережемен» салыстырғанда 1891 жылғы Ережеде «Қалалардағы басқару» деп аталатын тараудың енгізілуі өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуының көрінісі болды. Далалық облыстарда қалалар ретінде «облыстық және уездік басқармалар орналасқан мекендер, және, Семей облысындағы Көкпекті мекені танылады» (49-бап) деп көрсетілді. 1870 жылдан бастап Омбы, Верный, Орынбор сияқты облыстық қалалар Қалалық ережемен басқарылып келді. «Қоғамдық басқару енгізілмеген қалаларда шаруашылық пен абаттандыруды басқару, қалалық қоғамдар депутаттарының қатысуымен, уез бастықтарына жүктеледі және губернаторлар мен облыстық басқармалардың бақылауында болады. Губернаторларға, мұндай қалаларда, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында Дала генерал-губернаторының рұқсатымен, Орал, Торғай облыстарында Ішкі істер министрінің рұқсатымен, Жалпы губерниялық мекеменің 2109-бабы негізінде, қала старостасынан тұратын жеңілдетілген басқару енгізу тапсырылды» (50-бап).

Омбы, Петропавл, Семей, Верный және Орал қалаларында дербес полицейлік басқармалар құру ұйғарылды, бұл басқармалар империяның жалпы заңдары негізінде басқарылатын болды (51-бап). Бұл қалалардың әрқайсысының штатын бір полицмейстр, бір хатшы, екі столбасшы (Омбыда - 3), екі полицей приставы (Омбыда - 5), бір қалалық дәрігер фельдшер және бір акушер құрады. Ақмола, Көкшетау, Зайсан, Павлодар, Өскемен, Көкпекті, Жаркент, Қапал, Лепсі, Пржевальск және Николаев қалаларында полицей істерін жүргізу үшін қалалық приставтар қызметі бекітілді, олар тікелей уез бастықтарына бағындырылды (52-бап). «Қатардағы полицейлік міндеттерді орындау үшін қалаларда жалданған адамдардан полицейлік командалар құрылатыны», бұл командаларды ұстап-күту шығындары қалалар қаржысы есебінен, тиісінше, жұмсалатыны (53-бап) жарияланды. Дала ережесі енгізілгеннен кейін, Ішкі істер министрі 1894 жылдың 15 қарашасында Омбы қаласының полицейлік командасының штатын бекітті. Штатты 10 аға городской (әрқайсысына жылдық жалақы – 150 рубль, формалы киім – 25 рубль) және 43 кіші городской (әрқайсысына жылдық жалақы – 120 рубль, формалы киім – 25 рубль) құрады. Ал Өскемен полицейлік командасының 1897 жылдың 22 сәуірінде бекітілген штатын 2 аға городской және 10 кіші городской құрады, әрқайсысына жылдық жалақы – 120 рубль, формалы киім – 25 рубль мөлшерінде белгіленді [7, 72-б.].

Дала Ережесі жергілікті әкімшілік-территориялық бірліктерді ұйымдастыру принциптеріне біршама өзгерістер енгізді. Болыстар мен ауыл қоғамдарының ауқымын жергілікті жағдайларға қарай анықтау құқығы Облыстық басқармаға жүктелді. Алайда «мүмкіндігінше, түтін иелерінің санын болыстарда – екі мыңнан, ауылдық қоғамдар үшін – екі жүзден асырмау» (56-бап) ескертілді. Ауыл бастапқы әкімшілік-территориялық бірлік ретінде, жерді бірлесе пайдаланатын түтін иелерінен тұруы қажет болды (58-бап). Бұл баптар ауыл әкімшілік-территориялық бірлігін қазақтардың қоғамдық ұйымдасуының дәстүрлі құрылымдық элементіне жақындатты.

Қазақтардың уездерден тыс жерлерге көшу жағдайындағы әкімшілік-полицейлік бағыныңқылығы Дала ережесінде нақты анықталды. Бұл мәселе бұрын уездік басқармалар үшін қиындықтар туғызатын. Ереже бойынша «Уездерінен тыс жазғы жайылымдарына немесе қыстауларына өту кезінде, сонымен қатар, басқа уездер мен облыстардан өткен кезде, көшпенділер, полицейлік тұрғыдан сол жерлердегі жергілікті билікке бағынады, ал қазыналық және земство алымдары мен міндеткерліктерді өздерінің уездеріне өтейді». Бұл ретте, болыс басқарушылары немесе ауыл старшындары өздерінің уез бастығынан көшетін түтіндер саны көрсетілген арнайы куәлік алуға және куәлікті көшіп баратын жердегі уез бастығына тапсыруға міндетті болды (61-бап). Осылайша, Ереже, ылғи да әкімшілік қызметінде объективті қиындықтар туғызатын мәселені белгілі бір деңгейде шешіп берді. Енді көшпенді қазақтарды «жоғалтып алмау» үшін олардың белгілі бір уездік әкімшілікке бағынатыны жөнінде «куәлік» беру жүйесі енгізілді.

Болыстарды болыс басқарушылары, ауылдарды ауыл старшындары басқарады (62-бап). 1868 жылғы Ережедегі сияқты, олар «үш жыл мерзімге сайлау арқылы тағайындалатын» болды

(63-бап). Дала генерал губернаторы мен Орал, Торғай губернаторлары, ерекше жағдайларда, болыс басқарушыларын сайлау өткізбей-ақ тағайындау құқығын иеленді (63-бап. Ескерту). Сайлауға түсетін болыс басқарушылары мен ауыл старшындарына қойылатын шектеулер жұмсартылды. 25 жас цензі сақталды. Алғаш рет ауыл старшындарын тікелей сайлау енгізілді. Алайда сайлау рәсімінің өзі көбіне ресейлік басшылықтың еркіне тәуелді болды. Егер бұрын губернаторлар болыс басқарушылары мен олардың кандидаттарын сайлау қорытындыларын бекітетін болса, Дала ережесі бойынша, әскери губернаторлар, болыс басқарушысы қызметіне кандидаттар мен оның кандидатын сайлауға қатысты болыстық сиез шешімдерін бекіту немесе бекітпеу құқығын иеленді. Бекітпеген жағдайда ол жаңа сайлау бекітеді немесе бұл қызметтерге өз қалауымен басқа адамдарды ауыстыра алады (70-бап). Уез бастығының жалпы ауыл жиынымен сайланған ауыл старшындарын және оның кандидаттарын бекіту міндеті бұрынғыша сақталды (74-бап).

Болыс басқарушысының, ауыл старшынының, болыстық және ауылдық сиездердің міндеттері өзгерген жоқ. Бірақ олардың құқықтары мен міндеттері «империяның село тұрғындарын қоғамдық басқару мекемелерінің тиесілі ережелерімен анықталады» (78-бап) деп көрсетілді. Дала ережесінен, сонымен қатар, көрсетілген басшылардың қол астындағы тұрғындарды жазалауға қатысты құқықтары жазылған баптар алынып тасталған. Бірақ, 1868 жылғы Ережеде мүлдем болмаған, болыснайлар мен ауылнайлардың қызметтік қылмыстары мен теріс әрекеттері үшін жауапкершілікке тартылатыны (83-бап) толық жазылған. Маңызды қызметтік қылмыстары мен теріс қылықтары үшін көрсетілген тұлғалар және болыс басқарушыларының жанындағы жазғыштар да облыстық басқарманың сотына тартылатын болды (84-бап). Кішігірім теріс қылықтары үшін уез бастығының бұйрығымен 15 рубль айыппұл салынады немесе жеті күнге дейін қамауға алынады (85-бап) [6, 523-524-бб.].

Казактар мекендеріндегі қоғамдық басқару мен станицалық сот айрықша ережелермен реттелді. Отырықшы орыс тұрғындарды басқару ішкі Ресейдің село тұрғындарын басқарумен бірдей ұйымдастырылатын болды. Әскери губернатор болыстық және селолық басқарманың қызметкерлерін маңызды емес теріс қылықтары үшін де, Жалпы губерндік мекеменің 516-шы параграфында көрсетілген жазаларға тарту құқығын иеленді. Ерекше жағдайларда губернатор жергілікті қоғамдық басқару қызметкерлерін қызметінен босата алды, ал болыстық старшындарды қызметін атқарудан уақытша аластатты, сонымен қатар, «облыстық басқармаға кінәлілерді қызметінен түпкілікті босатуды немесе оларды сотқа беруді ұсынды». Болыстық соттың шешімдерінен бас тартуға қатысты шаруалар істері бойынша уездік қатысудың құқықтары мен міндеттері облыстық басқармаға берілді (88-90-баптар).

Дала ережесінде тағы бір отырықшы халық өкілдері – дүңгендер мен тараншыларды бастауыш басқаруды ұйымдастыру мәселесі нақты берілген. Ереже бойынша «Уездердегі дүңгендер мен тараншылар қоныстары болыстарға, ал болыстар ауылдық қоғамдарға бөлінеді» (91-бап). Жетісу облысының отырықшы халқын басқару, осылайша, екі сатылы формада құрылды. Өйткені, Түркістан өлкесінің тәжірибесі бойынша отырықшыларды бір сатылы басқару, қоғамдардың өзі үшін де, әсіресе, әкімшілік үшін өте қолайсыз болды: «уез бастықтарының, болыстың қатысуынсыз, қоғамдық басқарумен тікелей байланысуы, ауқымды хат алмасуды тудырған және писарьларға жұмсалатын шығынды шамадан тыс ұлғайтып жіберген» [7, 88-б.]. Осыны ескере отырып, Ережені жасақтаушылар дүңгендер мен тараншылар қоғамына болыстық басқаруды енгізген.

Дүңгендер мен тараншыларда «Селолық қауымдар жерді және суару каналдарын (арықтарды) пайдалану бойынша ортақ шаруашылық пайдасы бар аралас қоныстардан құрылады» (92-бап). Өйткені, Жетісу облысы отырықшыларының болыстары үшін түтіндер санын анықтау мүмкін емес еді. Оның себебі дүңгендер мен тараншылардың қоныстары сандық құрамы жөнінен түрліше болды, өзара айтарлықтай қашықтықта шашырап жатты, сондықтан, олардың қоныстары үшін орын таңдау және олардың топтасуы, негізінен, топырақтың сапасы мен суландыру құрылғыларының қолайлылығына байланысты болды. Сондықтан, Ережені

жасақтаушылар тарапынан, тараншылар мен дүңгендер болыстары үшін түтіндердің қалыпты санын, басқа жағдайдағы Түркістан өлкесі отырықшылары қоныстарының санына сай келтіру, Жетісу облысы отырықшыларының қалыптасқан шаруашылық қатынастары мен мүдделерінің бұзылуына алып келетіні ескерілген.

«Болыстарды болыс басқарушылары, ал ауыл қоғамдарын ауыл старшындары басқарады» (95-бап). Оларды сайлау және бекіту тәртібі, сонымен қатар, құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі, болыстық сиез бен село жиыны жұмысының тәртібі сияқты, далалық облыстардың көшпенділер қоғамы үшін тағайындалған ережелерге сәйкес анықталатыны (96-бап) көрсетілді.

Жергілікті халықтың діни істерін басқару жөніндегі баптар Дала ережесінде 1868 жылғы Ережемен салыстырғанда кеңірек берілген. Негізгі ұстанымдар сақталған, және отырықшы халыққа да таралған. Дала ережесі бойынша «Көшпелі бұратаналарға және отырықшыларға бір болысқа бір молдадан болуы рұқсат етіледі» (97-бап). «Молдаларлы бұратаналар өз арасынан сайлайды. Сайланған молдаларды қызметіне, бұрынғыдай, әскери губернаторлар тағайындайды және алып тастайды (98-бап). Мешіттер салу да тек жоғарғы басшының – Дала генерал-губернаторының немесе Ішкі істер министрінің (облыстардың тиесілігіне қарай) рұқсатымен ғана салынады. Мешіттер мен мектептер, бұрынғыша, ерікті қоғамдық жиындар есебінен ұсталады, ал вакфтерге тыйым салынады (99-100-баптар). Қазақ қоғамдары тарапынан мешіттер бар болыстарда мешіт салу жөніндегі сұраныстарын қанағаттандыру қажет пе деген мәселеге Ішкі істер министрі «жергілікті басшылық бір болыста біреуден артық мешіт салуға жол бермеуі керек» деп жауап берген (Ішкі істер министрінің ұсынысы. 1895 ж. 10 ақпан. №6500) [7, 92-б.].

Талқылау. Жалпы, қазақ даласын басқаруға қатысты енгізілген әкімшілік реформалар, оның ішінде, 1891 жылғы Ереже негізінде ұйымдастырылған Далалық облыстардың саяси-әкімшілік құрылымы және оларды әкімшілік басқару жөнінде орыс тарихнамасында арнайы еңбек жоқ. Дегенмен, реформаларға сай әкімшілік басқару құрылымдарының ұйымдастырылуы орыс әкімшілік шенеуніктері еңбектерінде қарастырылған. Олардың арасынан А.К. Гейнстің, В.А. Остафьевтің, Н.М. Ядринцевтің, И.Н. Крафттың, Н.И. Красовскийдің, В.В. Радловтың еңбектері көңіл аудартады.

Атап айтатын болсақ, И.Н.Крафттың «Далалық облыстар қырғыздары жөніндегі заңдар жинағы» атты еңбегінде «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереженің» мәтіні және қазақ өлкесіне қатысты қабылданған жарлықтар, нұсқаулар, әкімшілікті ұйымдастыру шаралары жөнінде ақпарат берілген. В.В. Радлов «Сібірден» деп аталатын кітабында XIX ғасырдағы әкімшілік реформалардың енгізілуінен кейін қазақ халқының әл-ауқатының төмендегенін атап көрсетеді. Н.М. Ядринцев «Сібір бұратаналары, олардың тұрмысы және қазіргі жағдайы» атты шығармасында қазақтар және Ресей империясын мекендейтін басқа да халықтар, олардың шаруашылық-экономикалық тұрмыс салты мен әкімшілік-саяси құрылымын өзгерткен жағдайда, ресейлік қоғамға интеграциялауға дайын екендігін жазады. Н.И. Красовскийдің, Н.Я. Остафьевтің далалық облыстардың отарлануына қатысты еңбектерінде Ресейдің Сібір өлкесін иемдену бағытындағы саясаты, басқару реформалары негізінде Батыс Сібірде әкімшілік-территориялық бірліктердің ұйымдастырылуы, аумақтың орыс шаруаларымен отарлануы зерделенген. Жалпы, бұл кезеңдегі еңбектердің ерекшелігі – реформалардың империялық әкімшілік позициядан бағалануында. Зерттеушілер, негізінен, биліктің идеологиясын тасымалдаушылар болды, сондықтан, мемлекеттік қызметті атқара отырып, олар өздері қатысқан оқиғаларды жазып қалдырды.

Қазақстандық тарихнамада Ресейдің қазақ даласында жүргізген аймақтық саясатына өзіндік баға берген, өлке дамуының проблемалық мәселелерін ашып көрсеткен еңбектер ішінде С.Д. Асфендияровтың, Б.С. Сүлейменовтің, С.З. Зимановтың, Н.Е. Бекмаханованың еңбектерін атауға болады.

Тәуелсіздік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада XIX ғасырдағы реформалардың дайындалуы, қазақ өлкесіне енгізілуі, салдарлары мәселелерін зерттеумен К.А. Жиренчин, С.К. Жакыпбек, Б. Абдрахманова, Б.С. Абенова, С.Акимбеков айналысқан. Б.Абдрахманованың еңбегінде [26] Қазақстан территориясында XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап соңына дейін жасақталған ресейлік басқару құрылымдары мен билік органдарының қызметі зерттелген. Еңбекте әкімшілік реформалардың мәні, олардың жүзеге асырылуы сыни тұрғыдан қарастырылады.

1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» А.Т. Ахметжанованың ғылыми жұмысының [27] зерттеу нысаны болғанын атап өткіміз келеді. Ізденуші-ғалым Ереженің Далалық өлкеге енгізілуін және отарлық әкімшілік қызметінің қазақ зиялылары тарапынан сыналуын зерделеген.

Ресейлік тарихнамада біз қарастырып отырған мәселе А.В. Ремневтің [28], Д.В. Васильевтің [29] зерттеулерінде көрініс тапқан. А.В. Ремнев патша үкіметінің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығында Сібір аймағында жүргізген әкімшілік саясатына, әкімшілік реформалар негізінде құрылған басқару құрылымдарына талдау жасаған. Д.В. Васильев еңбегі Ресейдің XIX ғасырдың 60-90-шы жылдарында қазақ даласында құрылған әкімшілік құрылымдардың қалыптасу процесіне, Ресей заңнамасының қазақ қоғамына кіріктірілуіне арналған.

Қорытынды. 1891 жылғы Ереженің әкімшілік құрылымға қатысты тарауына талдау жасау, бұл Ереженің 1868 жылғы Уақытша ереженің заңды жалғасы болғанын және қазақ өлкесіндегі басқару құрылымдарын жалпыимпериялық жағдаймен жақындастыру тұрғысынан алғанда Уақытша ережеден бірталай алға кеткенін көрсетеді. Бұл, далалық облыстарда жалпыимпериялық ведомстволардың жергілікті мекемелерін құрудан, барлық далалық облыстарды ортақ заңнамалық нормалар ауқымында біріктіруден, далалық облыстарды басқару кеңестерін жоюдан, «көшпенді» және «отырықшы халықтар» үшін Түркістан өлкесімен ортақ жергілікті басқаруды құрудан көрінеді. Тіпті далалық облыстарды басқаруды Дала генерал-губернаторы мен Ішкі істер министрінің арасында ажырату, үкіметтің, барлық өлкені жалпыимпериялық жағдайға жақындату мақсатын көздегенін дәйектей түседі.

«Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» 1868 жылғы Уақытша ереже мен 1886 жылғы «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереже» сияқты Ресей әкімшілік заңнамасымен сабақтас болғанын және Сібір, Орынбор ведомстволарының далалық облыстарын басқару жөніндегі 1870-ші, 1880-ші жылдары дайындалған ережелер жобаларымен тығыз байланыста жасақталғанын көрсетеді.

Дала ережесі Ресейдің аймақтық саясатындағы қазақ өлкесін әкімшілік және қоғамдық басқаруды бірегейлендіру бағыттарын және империяның әкімшілік жүйесімен толықтай кіріктірудегі стратегиялық қадамдарын айқындай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР ОМА. 64-қ. Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі. 1-т. 125-іс. 2-том. 38-п.
2. ҚР ОМА. 15-қ., 64-қ.
3. Журнал комиссии для пересмотра действующих постановлений об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской // Ресей Федерациясы Мемлекеттік архиві (РФМА-ГАРФ). 586-қ. 1-т. 41-іс.
4. Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (РМЭТА-РГВИА). 400-қ. Әскери министрліктің Бас штабы. 1-т. 120-іс.
5. РФ Омбы облысы тарихи архивінің (ООТА) 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс.
6. Структуры управления казахами Западной Сибири (конец XVIII в.-XIX в.). Сборник документов /Составители: Абенова Б.С., Абенов Д.К., Купенова Г.Ы., Саркенова К.А. - Алматы: «Нұрлы әлем», 2025. 552 с.
7. Крафт И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532 с.
8. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 2-артқы п.
9. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 3-п.

10. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 3-артқы п.
11. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 4-п.
12. ООТА. 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс. 420-п.
13. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 39-артқы п.
14. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 3-п.
15. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 62-п.
16. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 21-п.
17. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 11-п.
18. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 468-468-артқы пп.
19. ООТА. 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс. 3-п.
20. РМӘТА. 400-қ. 1-т. 120-іс. 468-496-пп.
21. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX века (1867-1916). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 411 с.
22. ҚР ОМА. 15-қ. Семей облыстық басқармасы. 1854-1919 жж. 1-т. 2048-іс. 110-артқы, 111-пп.
23. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 1-4-пп.
24. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 316-артқы, 319-пп.
25. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 276, 313-313-артқы пп.
26. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 132 с.;
27. Ахметжанова А.Т. Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2010. 141 с.
28. Ремнев А.В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика второй половины XIX – начала XX века. Омск: Изд-во Омского университета, 1997. 252 с.
29. Васильев Д.В. Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. М.: Политическая энциклопедия, 2018. 638 с.

References:

1. QR OMA. 64-q. Dala general-gubernatorlygynyń keńsesi. 1-v. 125-is. 1, 2-tomdar.
2. QR OMA. 15-q, 64-q.
3. Zhurnal komissii dlya peresmotra deystvuyushchikh postanovleniy ob upravlenii v oblastiakh Ural'skoy, Turgayskoy, Akmolinskoy, Semipalatinskoy i Semirechenskoy // Resey Federatsiyasy Memleketтік arkhivі (RFMA-GARF). 586-k., 1-t. 41-is.
4. Resey memleketтік әskerі-tarixі arxivі (RMÄTA-RGVIA). 400-q. Äskerі ministrliktiń Bas ştabı. 1-t. 120-is.
5. RF Ombı oblısı tarixі arxivі. (OOTA) 3-q. Batis Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is.
6. Struktury upravleniya kazakhami Zapadnoy Sibiri (konets XVIII v.-XIX v.). Sbornik dokumentov /Sostaviteli: Abenova B.S., Abenov D.K., Kупenova G.Y., Sarkenova K.A. Almaty: «Nürly әlem», 2025. 552 s.
7. Kraft I. Sbornik uzakoneniio kirgizah stepnyh oblastei. Orenburg, 1898. 532 s.
8. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 2-artqi p.
9. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 3-p.
10. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 3-artqi p.
11. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 4-p.
12. OOTA. 3-q. Batis Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is. 420-p.
13. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 39-artqi p.
14. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 43-p.
15. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 62-p.
16. RFMA. 586-k., 1-t. 41-is. 21-p.
17. RFMA. 586-k., 1-t. 41-is. 11-p.
18. RFMA. 586-k., 1-t. 41-is. 468-468-artqi pp.
19. OOTA. 3-q. Batis Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is. 3-p.
20. RMÄTA. 400-q. Äskerі ministrliktiń Bas ştabı. 1-t. 120-is. 468-496-pp.
21. Sulejmenov B.S. Agrarnyi vopros v Kazahstane posledneitreti XIX-nachala XX veka (1867-1916). Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. 411 s.
22. QR OMA. 15-q. Semey oblutıq basqarması. 1854-1919 gg. 1-t. 2048-is. 110-artqi-111-pp.
23. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 1-4-pp.
24. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 316-artqi, 319-pp.

25. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 276, 313-313-artqi pp.

26. Abdrahmanova B.M. *Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke*. Astana, 1998. 132 s.

27. Akhmetzhanova A.T. *Stepnoye polozheniye 1891 goda v Kazakhstane: istoricheskiy aspekt. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk*. Almaty, 2010. 141 s.

28. Remnev A.V. *Samoderzhaviye i Sibir'. Administrativnaya politika vtoroy poloviny KHÍKH – nachala KHKH veka*. Omsk: Izd-vo Omskogo universiteta, 1997. 252 s.

29. Vasil'ev D.V. *Bremya imperii. Administrativnaya politika Rossii v Central'noj Azii. vtoraya polovina XIX v. M.: Politicheskaya enciklopediya*, 2018. 638 s.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.09; 03.20.31

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)"1918/1920":392

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.002>

Г.Х. Абдыкулова¹, А.П. Алиакбарова^{2*}, Т.А. Еришева³

¹PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Астана,
e-mail: gabdykulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>

²PhD, Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С. Сейфуллина, Казахстан, Астана,
e-mail: ainurap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2236-170X>

³Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы,
Казахстан, Костанай,
e-mail: tolkyn_yerisheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9939-9055>

КАЗАХСКОЕ КОЧЕВОЕ ОБЩЕСТВО В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920 гг.): ПОВСЕДНЕВНЫЕ ПРАКТИКИ И АДАПТАЦИЯ

Аннотация

Статья посвящена изучению повседневных практик и адаптации казахского кочевого общества в условиях Гражданской войны 1918-1920 гг. На основе архивных материалов Государственного исторического архива Омской области, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области рассматриваются политическая ситуация в Степном крае, влияние военно-политического кризиса на традиционный уклад жизни казахского населения, а также его действия в условиях многовластия и экономического давления. Методологическую основу исследования составили историко-антропологический, микроисторический и сравнительно-исторический подходы.

В результате исследования установлено, что одной из форм адаптации стало сохранение аульных сходов и практики коллективного принятия решений. В условиях многовластия казахское население также выстраивало отношения с различными политическими и административными структурами и предпринимало попытки защитить свои хозяйственные и имущественные интересы. Характер этих действий во многом зависел от конкретной политической или хозяйственной ситуации. Вместе с тем реквизиции, повинности, земельные конфликты, имущественные потери, сокращение поголовья скота, голод и эпидемии существенно